

नेपालको विकासमा कोभिड - १९ र त्यसपछिको अर्थतन्त्रले पारेको असर : एक समीक्षा

डा. गोकर्णप्रसाद ज्ञवाली,

मानवशास्त्र विभाग,

पाटन संयुक्त क्याम्पस, ललितपुर

Doi: <https://doi.org/10.3126/pragya.v12i02.64212>

लेखसार

विकास एक निरन्तर प्रक्रिया हो जसका विभिन्न पक्ष तथा क्षेत्रहरु रहेका हुन्छन र यो बहुआयामिक हुन्छ । सामान्यतया यसलाई सामाजिक, आर्थिक र मानव विकासको रूपमा व्याख्या गरिएको पाइन्छ । विश्वमा सन् १९२० को दशकमा सुरु भएको योजनावद्ध विकास नेपालको सन्दर्भमा सुरुआत भएको करिब ७० वर्ष पुगेको छ । यो विचमा विकास प्रक्रियाले के कति उपलब्धि हासिल गर्यो ? विकास का समस्याहरु के के छन ? भन्ने कुराको विश्लेषण गर्नुपर्ने समय समेत भएको सन्दर्भमा चालु पन्ध्रौं आवधिक योजना र दीर्घकालीन सोचको अवधारणा अधि सारिएको थियो । विकास को यो निरन्तर प्रक्रियामा कोभिड-१९ ले ठुलो अवरोध सिर्जना गर्नुका साथै सो भन्दा पछिको विश्व अर्थतन्त्रमा आएको परिवर्तनले विश्व लगायत सिंगो नेपालको विकास प्रक्रियालाई केही वर्षपछि समेत धकेलेको देखिन्छ । नेपालको विकासका मुख्य पक्ष मानिएका वार्षिक बजेट, आवधिक योजनाहरु, प्रदेश तथा स्थानीय सरकारका विकास कार्य योजनाहरु, विकासको दीर्घकालीन सोच, दिगो विकास लक्ष्य, राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरु आदिको कार्यान्वयनमा कोभिड -१९, सो पछिको विश्व र नेपालको अर्थतन्त्र र यसको नेपालमा परेको प्रभावको कारणले अस्त व्यस्त बनिरहेका छन । द्वितीय तथ्यांकमा आधारित रही तयार पारिएको यो लेखले विकास, विकासका आयामहरु, कोभिड - १९ र यस पछिको अर्थतन्त्रले विकास का विभिन्न पक्षहरुमा पारेको असरको विश्लेषण गर्ने छ ।

शब्दकुञ्जी : कोभिड-१९, बहुआयामिक प्रक्रिया, रूपान्तरण, संवृद्धि र दिगो विकास

परिचय

सामान्य अर्थमा कुनै वस्तु, समाज वा जीवित वस्तुको शरीर वा अवस्थामा आएको परिवर्तनलाई विकास भनिन्छ । विकास शब्दलाई विभिन्न क्षेत्रमा फरक - फरक अर्थमा प्रयोग गर्ने गरिएको पाइन्छ । जीव विज्ञानमा विकास शब्दले जीवित वस्तुको शरीरमा हुने परिवर्तनलाई इंगित गर्दछ भने अर्थशास्त्रमा विकास शब्दले प्रतिव्यक्ति आमदानीमा भएको वृद्धि वा राष्ट्रको समग्र आर्थिक क्षेत्रमा भएको प्रगतिलाई बुझाउने गर्दछ । त्यस्तै राजनीतिशास्त्रमा राजनीतिक स्वतन्त्रतालाई विकास मानिन्छ भने कानुनी क्षेत्रमा कानूनको शासन र मानवाधिकारलाई विकास मान्ने गरिन्छ । समाज विभिन्न पक्षहरुको सामञ्जस्यताको सञ्जाल भएकोले समाजको विकास भन्नाले समाजका सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक शैक्षिक लगायतका समग्र क्षेत्रहरुको सकारात्मक परिवर्तनलाई सामाजिक विकास मान्न सकिन्छ अर्थात मात्रात्मक र गुणात्मक स्वरूपमा हुने समाजको परिवर्तनलाई विकास भनिन्छ ।

विकास बहुआयामिक तथा बहुविषयक प्रक्रिया हो, जसअन्तर्गत विभिन्न पक्ष, क्षेत्र, तत्त्व तथा प्रक्रियाहरु समाविष्ट हुने गर्दछन । विकासलाई विभिन्न विषयका विज्ञहरुले आ-आफनो विषय र क्षेत्र अनुसार भिन्नाभिन्नै किसिमले परिभाषित गरेका छन । डेभिड कोर्टेन (Korten, 1990) का अनुसार, विकास एउटा प्रक्रिया हो, जसद्वारा समाजका सदस्यहरुले आफनो वैयक्तिक र संस्थागत क्षमताको अभिवृद्धि गर्न स्रोतहरुको परिचालन र व्यवस्थापन गर्न सक्षम हुन्छन तथा आफनो अभिलाषा अनुसारको जीवन पद्धतिमा सुधार र निरन्तरता दिन

सकछन । त्यस्तैगरी, विकासविद् युगो स्लिम (Slim, 1995) का अनुसार, विकास कुल गार्हस्थ उत्पादनका तथ्याङ्कद्वारा नाफ्न वा तौलिन सक्ने वस्तु होइन । यो एउटा परिवर्तनको प्रक्रिया हो, जसले उनीहरूलाई आफ्नो निर्णय परिवर्तन र पूण सक्षमताको महसुस गर्न योग्य तुल्याउछ । यसले जनतामा आत्मविश्वास, क्षमता, उपलब्धि बढाउने र स्वतन्त्रता र यसको उद्देश्य प्रणालीको बोध गराउछ । त्यस्तै, रियाल नोलान (Nolan, 2002) भन्दछन, विकास एक बहु आयामिक प्रक्रिया हो, जसअर्न्तगत संरचना, प्रकृति र संस्थाहरूमा परिवर्तनको साथसाथै आर्थिक वृद्धि दर, असमानतामा कमी र गरिबीको निवारण पर्दछन । विकासको राम्रो परिभाषा त्यो हुन्छ, जसलाई जनताहरू अरूले थोपरिएको नभई आफ्नै आवाजमा परिभाषित गर्न सक्नु । ती आवाज महिला पुरुष, धनी गरिब, राज्यभिन्न र बाहिर दुवै हुनुपर्दछ । आवाज बढाउन, जनता आफैले आफ्नो जीवन पद्धतिको छनोट गर्नुपर्दछ, जुन राजनीतिक संरचना अनुकूलको हुनुपर्दछ । अझ अगाडी उनी भन्दछन, जनताको जीवनस्तरमा सुधार, जीवनस्तर उठाउनमा केन्द्रीत स्थानीय क्षमता निर्माण तथा स्थानीय सहभागितामा अभिवृद्धि र निर्णय प्रक्रियामा उनीहरूको प्रत्यक्ष सलग्नतालाई विकास भन्नुपर्दछ । त्यस्तै पाउल स्ट्रिटेन (Streeten, 1995) ले विकासलाई वर्तमानमा नवीन तरिकाले परिभाषित गर्नुपर्ने दृष्टिकोण राख्दै उल्लेख गरेका छन कि विकासले वर्तमान विश्वका निम्न मुख्य खराबीहरूलाई निशाना बनाउनु पर्दछ : कुपोषण, रोगव्याधि, निम्नस्तर, खराब बस्ती, बेरोजगारी र असमानता ।

वर्तमान शताब्दीमा विकासले निकै जटिल तथा विस्तृत क्षेत्र समेट्ने गर्दछ । सुरुमा यसलाई अर्थशास्त्रको विषय मान्ने गरिन्थ्यो र विकासलाई आर्थिक संवृद्धिसँग गाँसेर हेर्ने गरिन्थ्यो । विश्वको सम्पूर्ण क्षेत्रमा आएको परिवर्तनसँगै विकासलाई जीवनस्तरमा भएको विकास, शिक्षा, स्वास्थ्यजस्ता सामाजिक सूचकको आधारमा हेर्ने गरियो । सन् १९४९ मा अमेरिकी राष्ट्रपति यारी ट्रुमेन (Harry S. Truman) ले विश्वलाई विकसित र अविकसित दुई समूहमा विभाजन गरेपछि, सुरु भएको विकाससम्बन्धी विवाद सन् २००० सम्म आइपुग्दा निकै विकसित भइसकेको देखिन्छ । अमर्त्य सेन (Amartya Sen) जस्ता अर्थशास्त्रीको प्रभावले संयुक्त राष्ट्रसङ्घ विकास कार्यक्रमले मानव विकास सूचकको रूपमा स्वास्थ्य, उमेर, लैङ्गिकता, साक्षरता, औपचारिक शिक्षा, राजनीतिक संलग्नता तथा प्राकृतिक साधनको पहुँचजस्ता पक्षहरू समावेश गरेपछि, विकास शब्दले समाजका सम्पूर्ण क्षेत्रको समानुपातिक तथा सन्तुलित प्रगतिलाई उल्लेख गर्ने गरेको पाइन्छ । अमर्त्य सेन (Sen, 2005) ले विकासलाई क्षमता विकासको सन्दर्भमा व्याख्या गरेका छन् । उनका अनुसार, विकास एक त्यस्तो एक साधन हो जसले मानिसको क्षमतालाई उच्च स्तरमा पुउन स्वतन्त्रताको सुनिश्चितता गर्नु पर्ने धारणा राख्दछ अर्थात आर्थिक स्वतन्त्रता, सामाजिक र पारिवारिक स्वतन्त्रता तथा क्षमता विकासको उल्लेख गर्दछ ।

वर्तमान समयमा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, प्राविधिकजस्ता सम्पूर्ण क्षेत्रको गुणात्मक उपलब्धिलाई विकास मान्ने गरिन्छ । तसर्थ विकास भन्नाले एक बहुआयामिक सामाजिक प्रक्रिया भन्ने बुझिन्छ, जसले समाजिक संरचनाको विकास गर्नेमात्र नभएर समाजको गुणात्मक रूपान्तरण र मानवीय संवृद्धिको वकालत गर्ने गर्दछ । यसर्थ विकास एक बहुआयामिक तथा बहुपक्षीय प्रक्रिया हो, जसमा समाजका समग्र पक्षहरू शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, जीवनस्तरमा सुधार, आर्थिक उन्नति, स्वतन्त्रता, आत्मसम्मानजस्ता प्रक्रियाहरूको परिपूर्ति हुनका साथै समाजको विकास उच्चतर स्तरमा पुगी विज्ञान र प्रविधिको व्यापक प्रयोग गर्न सक्षम हुने गर्दछ ।

विधि, उद्देश्य तथा सैद्धान्तिक सम्बद्धता

यो लेख पूर्णत द्वितीय तथ्याङ्कमा आधारित रहेको छ । राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय (CSO), सूचना तथा सञ्चार केन्द्र, राष्ट्र बैंक, श्रम तथा रोजगार मन्त्रालय, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय, युएनडीपी, आइएमएफ, विश्व बैंक, युएनओ, लगायतका निकायहरूले प्रकाशित गरेका प्रतिवेदन, लेख तथा समाचारहरूलाई द्वितीय स्रोतको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यो लेखको मुख्य उद्देश्य सन् २०१९को अन्त्य देखि सुरु भएको विश्वव्यापी महामारी कोभिड १९ र त्यस पछिको आर्थिक संकटले विश्व अर्थतन्त्र सँगै नेपालको विकास र अर्थतन्त्रका अन्य क्षेत्रमा

पारेको असरको विश्लेषण गर्नु रहेको छ । त्यस्तै योजनाका विभिन्न सिद्धान्तहरू रहेका छन जसमा आर्थिक वृद्धिको धारणा (Economic growth approach), रणनीतिक योजनाको धारणा (Strategic planning approach), माथि वाट तल जाने धारणा (Top Down Approach), तल वाट माथि जाने धारणा (Bottom - Up Approach) आदि मुख्य हुन । त्यस्तै गरी पुजिवादी अर्थात् बजार केन्द्रीत धारणा, समाजवादी अर्थात् जन केन्द्रीत धारणा र मिश्रित अर्थात् दुबैलाई अवलम्बन गरिएको धारणा पनि योजनाको सन्दर्भमा पनि प्रचलित धारणा हुन । नेपालले समाजवाद उन्मुख दृष्टिकोणलाई अवलम्बन गरी योजनाको निर्माण गरिरहेको छ जुन संबिधान मै उल्लेख गरिएको छ ।

विकास प्रक्रियाका आयामहरू

विश्वमा देखिएको धनी - गरिव असमानता, प्राकृतिक साधनको असमान वितरण, जनसंख्यामा देखिएको विभिन्नता, सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्य र मान्यतामा देखिने भिन्नता आदिको कारणले विकास भन्ने शब्दलाई परिभाषित गर्न निकै कठिनाई देखिन्छ । भौतिक वस्तुको विकासलाई मात्र विकास नठान्ने र अभौतिक वस्तुको विकासलाई पनि विकासमा समावेश गरिनुपर्ने विचार उठिरहेको सन्दर्भमा कुन - कुन वस्तुको उन्नति, विकास वा प्रगतिलाई विकास मान्ने ? भन्ने विचमा एक रूपता पाइँदैन । सन् १९८० को दशकसम्म आर्थिक विकासको रूपमा प्रतिव्यक्ति आमदानी वा राष्ट्रको कुल गार्हस्थ उत्पादनको दरलाई नै विकास सूचकको रूपमा लिने गरिन्थ्यो । सन् १९८० को दशकपछि शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, मानवीय पक्षहरूलाई पनि विकासका पक्षहरूको रूपमा उल्लेख गरिनुपर्ने विचारले प्रवलता लिएको देखिन्छ । संयुक्त राष्ट्र सङ्घ (UNO) ले विभिन्न समयमा उल्लेख गरेका विकासका आधारभूत मापदण्डहरूलाई विकास सूचक मान्ने गरेको पनि पाइन्छ । खासगरी जीवनको स्तर, गरिबी, शिक्षा, पिछडिएका वर्गको स्थिति, राज्यले दिने लोकल्याणकारी कार्यक्रमहरू, स्वास्थ्य, असमानता, बेरोजगारीजस्ता पक्षहरूको अवस्थाको आधारमा कुन राष्ट्रको अवस्था के छ भन्ने मापन गर्ने गरिन्थ्यो । सन् १९९० पछि यु.एन.डी.पी. (UNDP) ले मानव विकास प्रतिवेदन (Human Development Report) को प्रकाशन गर्न थालेपछि विकासको स्तर मापनका व्यवस्थित आधारहरूको विकास गरियो र तिनै आधारहरूलाई विकासका सूचकहरू भन्न थालियो ।

सामान्यतः कुनै पनि राष्ट्र वा समाजको विकासको स्तरलाई मापन गर्न विकास गरिएका पक्षहरूलाई विकासका सूचकहरू भनिन्छ । विकासका सूचकको किटानीमा विश्वव्यापी संस्थाहरूको विचमा समेत एक रूपता पाइँदैन । विकासका सूचकहरू राष्ट्र आफैँले पनि निर्धारण गर्ने गरेको पाइन्छ भने अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ र संस्थाहरूले पनि केही विकासका सूचकहरूको निर्माण गरी राष्ट्रको विकासको स्तरलाई मापन गर्ने गरिरहेका छन । विश्व बैंक (World Bank) ले विकासका ९४ सूचकको उल्लेख गरेको छ भने संयुक्त राष्ट्रसङ्घ विकास कार्यक्रम (UNDP) ले २५३ ओटा विकास सूचकको उल्लेख गरेको छ । विकासका यी विभिन्न सूचकहरूलाई सजिलोको लागि मात्रात्मक विकास सूचक र गुणात्मक विकास सूचक गरी दुई भागमा विभाजन गर्ने गरिएको पनि पाइन्छ । वर्तमान समयमा मानवीय विकास, सामाजिक विकास र आर्थिक विकास गरी विकासलाई जम्मा तीन समूहमा विभाजन गरिएको छ ।

१. मानव विकास (Human Development) : संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रम युएनडीपी ले विभिन्न सूचकहरूको विकास गरी प्रकाशित गरेको मानव विकास प्रतिवेदनमा विभिन्न पक्षहरूको स्तरलाई मूल्याङ्कन गर्ने गर्दछ । सन् १९९० पछि प्रकाशन गर्न सुरु गरिएको उक्त प्रतिवेदनले समेटेका सूचकहरूलाई मानव विकास सूचकको समूहमा सूचीकृत गरे पनि जम्माजम्मी निम्न तीन पक्षलाई यसको मापनमा प्रयोग गर्ने गर्दछ जसमा लैङ्गिक विकास सूचक, लैङ्गिक शसक्तीकरण मापन र मानव गरिबी सूचक । अहिले मानव विकास अन्तर्गत सरदर आयु (Life expectancy/average age) शैक्षिक पहुच (Education/literacy level) आय (Income), प्राकृतिक साधनमा पहुच (Accesses to natural resources), राजनीतिक अवसर (Political Opportunity) र पेसागत अवसर (Accesses to occupation) पर्दछन् ।

२. सामाजिक विकास (Social Development) : सामाजिक विकासको स्तरलाई संख्यामा भन्दा गुणमा जोड दिने भएकोले यिनीहरूलाई गुणात्मक सूचक (Qualitative Indicator) पनि भनिन्छ । यस्को व्याख्या समाजशास्त्री हवहाउस (Hobbbhouse), मुर (Moore), आइस्टिड (Eistead), क्याक्लेल्याण्ड (Kyakiland), ग्लाजरमेन तथा पारसन्स (Glagerman & Parsons), हवहाउस (Hobbbhouse) आदिले गरेका छन जस्ले शिक्षा र रोजगारी, स्वास्थ्य तथा पोषण, आर्थिक समानता, राजनीतिक स्वतन्त्रता र मानवाधिकार, स्वाधिनता र आत्मनिर्णय, आत्मनिर्भरता, सामाजिकता, भाइचारा, सहयोग र सुशासन, शान्ति तथा शोषण र भेदभावबाट मुक्ति जस्ता कारकतत्वहरूको आधारमा यस्को मापन गरिनुपर्ने दृष्टिकोण राख्दछन् ।

३ . आर्थिक विकास (Economic Development) : आर्थिक विकासले तथ्याङ्कको आधारमा राष्ट्रको स्तर अभिव्यक्त गर्ने भएकोले यिनीहरूलाई विकासका मात्रात्मक सूचक (Quantitative Indicator) पनि भनिन्छ । यस अर्न्तगत प्रतिव्यक्ति आमदानी, कुल राष्ट्रिय आमदानी, भौतिक सुविधामा वृद्धि, उद्योगको स्थापना, पुजीको प्रवाह, आयात निर्यात वा व्यापार दर, वित्तीय संस्थाको स्थिति, आर्थिक वृद्धि, कुल गार्हस्थ उत्पादन, उत्पादन दरमा वृद्धि, प्राकृतिक साधनको प्रचुरता, विश्व बजारमा संलग्नता, पुँजीवादी बजार व्यवस्थामा संलग्नता, राष्ट्रिय सम्पत्तिको स्थिति र खानीको विकास जस्ता सूचकहरू पर्दछन् र यो लेखले यिनै सूचकहरूको आधारमा तयार गरिएको छ ।

नेपालमा योजनाबद्ध विकास प्रक्रिया एक समिक्षा

विश्वमा योजनाबद्ध विकासको सुरुआत सन् १९२० को दशकमा रसियाबाट भए पनि नेपालमा भने सन् १९५० को दशक देखि मात्र व्यवस्थित विकासका प्रक्रियाहरूको सुरुआत भयो । दोस्रो विश्वयुद्धपछि सुरु भएको विकाससम्बन्धी छलफलको प्रभाव नेपालमा सन् १९५० को राणाविरोधी आन्दोलन हुँदै प्रजातन्त्रको स्थापनापछि मात्र परेको देखिन्छ । प्रजातन्त्रको स्थापनाले नेपाल विश्वसामु परिचित हुन सुरु गर्यो एकातर्फ भने अर्कोतर्फ विकासका कतिपय गतिविधिहरूको सुरुआत समेत भयो । प्रधानमन्त्री जुद्ध शमशेरको पालामा १५ वर्षे योजनाको घोषणा गरिएको थियो भने सन् १९५१ मा योजना निर्माणका लागि राष्ट्रिय योजना समितिको गठन गरिएको थियो । यस अवधिमा त्रिभुवन ग्राम विकास, पञ्चायत विकास, एकीकृत ग्रामीण विकास जस्ता कार्यक्रमको सुरुआत भएको देखिन्छ । सन् १९५६ देखि नेपालले योजनाबद्ध विकासको रणनीतिको अवलम्बन गर्यो । यिनै योजनाहरूको मातहतमा ग्रामीण विकास, कृषि, सिंचाइ, यातायात जस्ता विभिन्न क्षेत्रहरूमा विकासका रणनीतिहरूको अवलम्बन गरियो । सन् १९८५ को दशकमा विश्व बैङ्क र अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको सहयोगमा आर्थिक समायोजन कार्यक्रमको सूत्रपात गरियो भने यसै दशकमा आधारभूत आवश्यकता परिपूर्तिका रणनीतिहरूको अख्तियार गरियो । त्यस्तै सन् १९९० मा पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्यपछि विकासमा नया रणनीतिको अवलम्बन गरियो । यसै समयमा आर्थिक उदारीकरण, निजीकरण जस्ता आर्थिक कार्यक्रमको कार्यान्वयन गरियो । यसै समयमा गैरसरकारी संस्थाहरूको गतिविधि पनि नेपालमा तीव्र भएको देखिन्छ । हाल नेपालले पन्ध्रौँ आवधिक योजनाको अभ्यास गरिरहेको छ र सोही योजनाको तयारी पनि सुरु गरिसकेको छ ।

नेपालको विकास प्रक्रियामा निजी क्षेत्र तथा अन्य पक्षहरूको भूमिका अत्यन्तै गौण रहेको देखिन्छ । त्यसैले नेपालको सन्दर्भमा विकासको सञ्चालकको रूपमा राज्यलाई नै स्वीकार गरिएको पाइन्छ । नेपाल राज्यको एकीकरणसगैँ विकास प्रक्रियामा राज्यको महत्वपूर्ण भूमिकालाई स्वीकार गरियो जसलाई एकीकरण पछिका राज्य व्यवस्थाले निरन्तरता दिने कार्य गरे । नेपाल राज्यको उत्पत्तिदेखि एकीकरण अभियान हुँदै वि. सं. २०१३ को योजनाबद्ध विकास प्रक्रियाको थालनीसम्मको सम्पूर्ण अवधिमा राज्यले विकासमा खेलेको भूमिकालाई यसअर्न्तगत राख्न सकिन्छ । पृथ्वीनारायण शाहले सुरु गरेका केही विकास गतिविधिमा राज्यको भूमिका सर्वसर्वा रहेको थियो । नेपालको विकास प्रक्रियामा राज्यको भूमिकालाई सम्पूर्णतः स्वीकार गर्दै केन्द्रीकृत रूपमा योजना निर्माण गर्ने र सोको कार्यान्वयन गर्ने चलनको सुरुआत प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाको निर्माणसगैँ

भएको मानिन्छ । राष्ट्रिय योजना आयोगले तयार गरेको केन्द्रीकृत योजनालाई सरकारले कार्यान्वयन गर्दै अघि बढाउने प्रक्रियासँगै नेपालमा राज्य केन्द्रीकृत विकासको अवधारणाको सैद्धान्तिक महत्वलाई स्वीकार गरिएको थियो ।

नेपालमा योजनाबद्ध विकास

प्रथम आवधिक योजना (२०१३-१८) देखि हालसम्म नेपालमा पन्द्रोटा योजनाको कार्यान्वयन भइसकेको छ र हाल सोढौ योजनाको तयारी हुँदै छ । ती सम्पूर्ण योजनाको सङ्क्षिप्त विवरण निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. १ : नेपालका योजनाहरू

योजना	उद्देश्य	योजना	उद्देश्य
पहिलो पञ्चवर्षीय योजना (२०१३-१८)	उत्पादन वृद्धि गर्ने र रोजगारीका अवसर जुटाउने, जनताको जीवनस्तर उठाउन उनीहरूलाई अवसर प्रदान गर्ने, भावी योजनाका लागि पूर्वाधार खडा गर्ने र विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न संस्थाहरू स्थापना गर्ने	दोस्रो त्रिवर्षीय योजना (२०१९-२२)	आर्थिक स्थिरता कायम गर्ने , उत्पादनमा वृद्धि गर्ने र रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्ने
तेस्रो पञ्चवर्षीय योजना (२०२२-२७)	खाद्यान्न र उत्पादनमा वृद्धि गर्ने, आधारभूत क्षेत्रको विकास गर्ने , व्यापार विविधिकरण गर्ने, सामाजिक असमानताको अन्त्य गर्ने र कृषि क्षेत्रमा सुधार गर्ने	चौथो पञ्चवर्षीय योजना (२०२७ - ३२)	उत्पादन वृद्धिमा अधिकतम जोड दिने , विकासका आधारभूत आवश्यकताहरू पूरा गर्दै लैजाने, व्यापार विविधिकरण र व्यापार विस्तारमा अधिक महत्व प्रदान गर्ने, आर्थिक स्थिरता र विकास गतिमा गतिशीलता ल्याउने , श्रम शक्तिको अधिकतम उपयोग र जनसङ्ख्या नियन्त्रणतर्फ ध्यान दिने र शोषणरहित समाज सिर्जनाको आधार तयार गर्ने
पाचौ पञ्चवर्षीय योजना (२०३२-३७)	उत्पादन वृद्धिमा अधिकतम जोड दिने, विकासका आधारभूत आवश्यकताहरू पूरा गर्दै लैजाने, व्यापार विविधिकरण र व्यापार विस्तारमा अधिक महत्व प्रदान गर्ने, आर्थिक स्थिरता र विकास गतिमा गतिशीलता ल्याउने, श्रम शक्तिको अधिकतम उपयोग र जनसङ्ख्या नियन्त्रणतर्फ ध्यान दिने र शोषणरहित समाज सिर्जनाको	छैठौ पञ्चवर्षीय योजना (२०३७-४२)	उत्पादनको वृद्धिदरमा तीव्रता ल्याउने, उत्पादनशील रोजगारीका अवसरमा वृद्धि गर्ने र जनताका न्यूनतम आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति गर्ने

	आधार तयार गर्ने		
सातौं पञ्चवर्षीय योजना (२०४२-४७)	उत्पादनमा बढी दरले वृद्धि गर्ने , उत्पादनशील रोजगारीका अवसरहरू वृद्धि गर्ने र जनताका न्यूनतम आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति गर्ने	आठौं पञ्चवर्षीय योजना (२०४९-५४)	दिगो आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्ने , गरिबी घटाउने र क्षेत्रीय असन्तुलन कम गर्ने
नवौं पञ्चवर्षीय योजना (२०५४-५९)	आम जनतालाई विकासको मूलप्रवाहमा समाहित गर्दै गरिबी निवारण गर्ने, जनतालाई आर्थिक-सामाजिक रूपले सशक्त गर्ने र देशको आर्थिक संवृद्धि गर्ने	दसौं पञ्चवर्षीय योजना (२०५९-६४)	आर्थिक वृद्धि गर्ने, न्यायोचित वितरण प्रणालीको विकास गर्ने, मानवीय विकास, सामाजिक सन्तुलन, सशक्तीकरण एवम् सुशासनमार्फत गरिबीको चुनौतीको संयुक्त सामना गर्ने नीतिको अवलम्बन गर्ने
एघारौं योजना (२०६४-६७)	रोजगारीमूलक, गरीबी निवारण उन्मुख फराकिलो आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने, सुशासन प्रबर्द्धन तथा सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता बढाउने, भौतिक पूर्वाधार विकासमा लगानी वृद्धि गर्ने, सामाजिक विकासलाई जोड दिने, समावेशी विकास र लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने	बाह्रौं योजना (२०६७-७०)	सम्मानजनक र लाभजन्य रोजगारी सृजना गर्ने, आर्थिक असमानता घटाउने, क्षेत्रीय सन्तुलन हासिल गर्ने, सामाजिक समावेशीकरण बढाउँदै आम नेपालीको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउने र दिगो आर्थिक वृद्धिमार्फत् योजनाको अन्त्यसम्ममा गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्याको प्रतिशत २१ मा झार्ने
तेह्रौं योजना (२०७०-०७३)	अतिक्रम विकसित राष्ट्रबाट विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति गर्ने दीर्घकालीन सोचका साथ देशमा व्याप्त आर्थिक एवम् मानवीय गरिबीलाई घटाई आमजनताको जीवनस्तरमा परिवर्तनको अनुभूति दिलाउने	चौधौं योजना (२०७३-०७६)	कृषि उपज, औषधि तथा उर्जा क्षेत्रमा आत्मनिर्भर बनाउदै स्वाधीन, समुन्नत तथा समाजवाद उन्मुख राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको निर्माण गर्ने सोच लिएको थियो । योजनाले सामाजिक न्याय सहितको लोक कल्याणकारी राज्य हुदै मध्यम आय भएको मुलुकमा पुग्ने

स्रोत : राष्ट्रिय योजना आयोग

पहिलो आवधिक योजना वि. स. २०१३ देखि पन्ध्रौं योजना २०८१ सम्मको करिब ७० वर्षको योजना अवधि र पन्ध्र ओटा योजनाले राखेका उद्देश्यहरूको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा पहिलो आवधिक योजनाले अघि सारेका उद्देश्यहरू नै हाल सम्म दोहोरिरहेका छन् । उत्पादन वृद्धि गर्ने, रोजगारी सिर्जना गर्ने, गरिबी निवारण गर्ने जस्ता उद्देश्यहरूको निरन्तरताले हाम्रा योजनाहरूको सफलताको अवस्थालाई देखाउछ । योजना कार्यन्वयनका

पंचायत, बहुदलीय र गणतन्त्र कालीन राजनीतिक व्यवस्थाहरुको तुलनाले पनि यसमा खासै भिन्नता ल्याएको देखिदैन ।

हाल नेपालले पन्ध्रौं योजना (२०७६/७७-२०८०/८१) को कार्यान्वयन गरिरहेको छ जसले राखेका उद्देश्यहरु पनि यो भन्दा अधिका योजनाले राखेका भन्दा खासै फरक देखिदैनन । पन्ध्रौं योजना तर्जुमा गर्दा वि.सं. २०७२ सालमा निर्मित संविधानमा उल्लेखित मौलिक हक, राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र नीति लगायतका अन्य व्यवस्था, दिगो विकासका लक्ष्य र अन्तर्राष्ट्रिय परिदृश्य तथा सरकारका प्रतिबद्धताहरुलाई ध्यान दिइएको थियो । सरकारको 'समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली' को परिकल्पना पूरा गर्न आगामी २५ वर्षका लागि दीर्घकालीन सोच वि. सं. २१०० को प्रारूप सहितको परिदृश्य तयार गरिएको छ । उक्त सोच हासिल गर्ने आधार योजनाका साथ प्रदेश र स्थानीय तहका दीर्घकालीन सोच र आवधिक योजनालाई समेत मार्गदर्शन गर्ने गरी यो पन्ध्रौं योजना तर्जुमा गरिएको छ । यो योजनाले अधि सारेका सम्बृद्ध नेपाल, सुखी नेपालिको राष्ट्रिय लक्ष्यमा उच्च र समतामूलक राष्ट्रिय आय, मानव पुँजी निर्माण तथा सम्भावनाको पूर्ण उपयोग, सर्वसुलभ तथा आधुनिक पूर्वाधार र सघन अन्तरआबद्धता, उच्च र दिगो उत्पादन तथा उत्पादकत्व, परिष्कृत तथा मर्यादित जीवन, सभ्य र न्यायपूर्ण समाज, स्वस्थ र सन्तुलित पर्यावरणीय पद्धति, सुशासन, सबल लोकतन्त्र, राष्ट्रिय एकता र सम्मान रहेका छन (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७५) ।

राष्ट्रिय योजना आयोगले हाल सोझै योजनाको अवधारणा तयार गर्दै पन्ध्रौं योजनाको मूल्यांकन समेत गरिरहेको छ तर अहिले नै उक्त योजनाको समग्र मूल्यांकन गर्न सक्ने अवस्था रहेको छैन । माथि उल्लिखित सम्पूर्ण योजनाहरुको आधारमा नेपालको योजना निर्माणको प्रक्रिया निकै लामो र पुरानो देखिन्छ तर उपलब्धिको हिसाबले हेर्ने हो भने यो त्यति आशा जनक देखिदैन ।

कोभिड-१९ र सो पछिको अर्थतन्त्रले नेपालको आर्थिक क्षेत्रमा पारेको असर

कोभिड-१९ ले विश्व अर्थतन्त्रमा निकै ठुलो असर गरेको देखिन्छ । विश्व बैंक (२०२०) का अनुसार, सन् १८७० पछि सबैभन्दा धेरै प्रति व्यक्ति आम्दानीमा संकुचन आएको वर्ष नै २०२० हो । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (२०२२) का अनुसार, सन् २०२० मा विश्व अर्थतन्त्रमा - ३.१ को वृद्धिदर थियो भने सन् २०२१ मा ५.९ प्रतिशत र २०२२ मा ३.४ प्रतिशतको वृद्धिदर रहेको थियो भने सन् २०२३ मा २.८ प्रतिशत मात्र वृद्धिदर रहने अनुमान गरिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (२०२२) का अनुसार, विश्वका सर्वाधिक ठुला अर्थतन्त्र मानिएका संयुक्त राज्य अमेरिका र युरोपका कैयन विकसित मुलुकको आर्थिक वृद्धि सन् २०२२ मा २.७ प्रतिशत रहेको थियो भने उदीयमान अर्थतन्त्र रहेका चीन, भारत, आसियान मुलुकहरु, रसिया, ब्राजिल समेतका मुलुकको आर्थिक वृद्धि दर ४.४ प्रतिशत रहेको थियो जुन सन् २०२३ मा ५.३ प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको छ । सन् २०२२ मा छिमेकी मुलुक चीनको आर्थिक वृद्धिदर ५.६ प्रतिशत थियो भने भारतको वृद्धिदर ८.५ प्रतिशत रहेको थियो । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले सार्वजनिक गरेको प्रतिवेदन अनुसार ओम्निक्रोनका कारण अन्तर्राष्ट्रिय तथा देशभित्रको आवतजावतमा प्रतिबन्ध लागेको, ऊर्जाको मूल्य बढेको, आपूर्ति शृङ्खलामा अवरोध सिर्जना भएकाले विश्वको आर्थिक वृद्धिदर पूर्वानुमानभन्दा घट्ने र मुद्रास्फीति बढ्ने प्रक्षेपण गरेको छ । विश्वको यो अर्थतन्त्र जस्तै नेपालको अर्थतन्त्रमा पनि कोभिड-१९ को असर घट्दो र बढ्दो अर्थात् असन्तुलित रहेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (२०२३) का अनुसार, सन् २०२० मा नेपालको आर्थिक वृद्धिदर १.८ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०२१ मा ४.४ प्रतिशत र सन् २०२२ मा ५.८ प्रतिशत रहेको थियो भने सन् २०२३ मा ४.४ प्रतिशत र सन् २०२४ मा ५.१ रहने प्रक्षेपण गरेको छ । त्यस्तै अर्थ मन्त्रालयको आर्थिक सर्वेक्षण (२०२३) ले सन् २०२२ मा नेपालको मुद्रास्फीति ६.३ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०२३ मा यो ७.८ प्रतिशत हुने प्रक्षेपण गरेको छ । आर्थिक सर्वेक्षण (२०२३) का अनुसार, आ.व. (२०७९/८० मा कृषि क्षेत्रको उत्पादन २.७३ प्रतिशतले र गैर कृषि क्षेत्रको उत्पादन १.९२ प्रतिशतले वृद्धि हुने आकलन गरिएको छ जुन गत आर्थिक वर्षमा २.२४ र ६.५६ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो । त्यस्तैगरी, नेपालको आर्थिक संरचनामा

समेत निकै परिवर्तन भएको देखिन्छ । खासगरी नेपालको अर्थतन्त्रमा कृषि क्षेत्रको योगदान घटी रहेको छ भने गैर कृषि क्षेत्रको योगदान बढी रहेको छ । आ. व. २०७९/८० मा यो क्रमशः २४.१ र ७५.९ प्रतिशत रहेको छ जुन गत आ.व.मा २४.७ र ७५.३ प्रतिशत रहेको थियो । गैर कृषि क्षेत्रमा पनि सेवा क्षेत्रको प्रतिशत उच्च रहेको छ जसले नेपालको कृषि उपजको पर निर्भरतालाई जनाउने गर्दछ र यो विकसित देशको अर्थतन्त्रसँग मेल खाने गर्दछ र नेपालको सन्दर्भमा त्यति उपयुक्त देखिदैन । यसरी कोभिड-१९ र त्यसपछिको विश्व अर्थतन्त्रले छिमेकी मुलुक लगायत नेपालको अर्थतन्त्रमा निकै असर गरेको देखिन्छ जसले नेपालको भावी विकास मा पनि प्रतिकूल असर पार्ने देखिन्छ ।

कोभिड-१९ र यो पछिको अर्थतन्त्रले विकास मा पारेको असर

सन् २०१९को अन्त्यतिर चीनको वुहान सहरबाट सुरु भएको कोभिड-१९ ले विश्व अर्थतन्त्र सगै नेपालको अर्थतन्त्रलाई गम्भीर असर गरेको छ । अर्थतन्त्रका मुख्य वाहकहरु खासगरी पर्यटन, कृषि, घरेलु तथा ठुला उद्योग, होटल तथा यातायात व्यवसाय, वैदेशिक क्षेत्र, व्यापार आदिमा यसको ठुलो असर परेको देखिन्छ । कोभिड -१९ पछि सुरु भएको रुस-उक्रेन युद्धले नेपाल लगायत विश्व अर्थतन्त्रका सबै पक्षहरुमा नकारात्मक असर पारि रहेको छ । कोभिड-१९ र सो पछिको अर्थतन्त्रले दैनिक जीवनलाई कष्टकर बनाउनुका साथै देशको सिंगो विकास प्रक्रियालाई नै केही समयपछि धकेली दिएको छ । नेपालको विकास प्रक्रियाका निम्न मुख्य क्षेत्रहरुमा यसको उच्च असर रहेको देखिन्छ :

१. आवधिक योजनाको कार्यान्वयनमा परेको असर

वि. स. २०७६ मा पन्ध्रौ योजनाको सुरुआत गर्दा विश्वमा कोभिडको सुरुआत भएको थिएन र त्यसवेला नेपालको आर्थिक वृद्धि दर ७.९ प्रतिशत थियो । पन्ध्रौ योजनाले तीव्र र उच्चतर विकासको लागि विभिन्न क्षेत्रबाट लगानी गर्ने लक्ष्य लिएको छ जसमा सार्वजनिक क्षेत्रको ३७.१ प्रतिशत, निजी क्षेत्रको ५८.१ प्रतिशत र सहकारी क्षेत्रको ४.३ प्रतिशत लगानी हुने विश्वास गरिएको छ । त्यस्तै लगानिको क्षेत्रमा सबै भन्दा बढी सेवा ५४.८ प्रतिशत, उद्योग ३६.६ प्रतिशत र कृषि ८.६ प्रतिशत लगानी हुने अनुमान गरिएको छ । त्यस्तैगरी, वि.स. २०७९ सम्ममा अतिकम विकसित मुलुकको स्तरबाट स्तरोन्नति गरी वि.सं. २०८७ सम्ममा मध्यम आयस्तरको मुलुकमा स्तरोन्नति हुने लक्ष्य राखिएको छ । त्यस्तै आ.व. २०७५/७६ को प्रतिव्यक्ति आय १,०४७ डलरबाट योजना अवधिमा १५ सय अमेरिकी डलर पुराउने लक्ष्य लिएको छ । पन्ध्रौ योजनाले राखेको यो लक्ष्य कोभिड-१९ का कारण पूरा नहुने तथ्य यसको पहिलो आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को आर्थिक वृद्धिदर चालिस वर्षपछि पहिलो चोटि २.१२ प्रतिशतले ऋणात्मक हुन पुगे वाट स्पष्ट हुन्छ । दोस्रो र तेश्रो आर्थिक वर्ष पनि कोभिडको दोस्रो र तेश्रो लहर र त्यस पछिको अर्थतन्त्रको कारण आर्थिक वृद्धिदर ऋणात्मक नै नभए पनि न्यून हुदै गैरहेको छ (आर्थिक सर्भेक्षण, २०७७/७८-७९/८०) । त्यस्तैगरी, प्रदेशगत रुपमा पनि कोभिड-१९ को असर उच्च नै रहेको देखिन्छ जुन कर्णाली र सुदूरपश्चिम बाहेकका प्रदेशको वृद्धिदर नकारात्मक रहेको वाट स्पष्ट हुन्छ । त्यस्तै आर्थिक सर्भेक्षण २०७८ का अनुसार, यो अवधिको प्रति व्यक्ति आम्दानी जम्मा ११९६ अमेरिकी डलर रहेको उल्लेख गरिएको छ । कुल गार्हस्थ उत्पादनका आधारमा नेपालीहरुको औसत आम्दानी गत वर्ष १ हजार ३९९ अमेरिकी डलर रहेकोमा यो वर्ष पनि त्यही नै कायम छ (क्लिकमान्डु, २०८०) र यस्तै पन्ध्रौ योजना अवधिको अन्त्यमा १५ सय डलर पुराउने लक्ष्य हासिल गर्न चुनौतिपूर्ण रहेको इंगित गर्दछ ।

२. दीर्घकालीन सोचमा परेको असर

वि.स. २१०० सम्ममा नेपाललाई कहाँ पुर्याउने, के के हासिल गर्ने र कुन कुन क्षेत्रमा लगानी गरी संवृद्धि हासिल गर्ने भन्ने बारेमा विस्तृत रुपमा तयार पारिएको विस्तृत कार्यक्रम नै दीर्घकालीन सोच हो । नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा गरेको प्रतिबद्धता बमोजिम सन् २०३० सम्ममा दिगो विकास लक्ष्यहरु हासिल गर्ने आधार समेत सिर्जना गर्नुपर्ने र अतिकम विकसित मुलुकबाट स्तरोन्नति गर्दै सन् २०३० मा मध्यम आय भएको

मुलुकमा पुगनुपर्ने अवस्थालाई समेत यसले अधि सारेको छ । यहि दीर्घकालीन सोचलाई मूर्त रुप दिन आर्थिक वर्ष २०७५/७६ लाई आर्थिक समृद्धिको आधार वर्षका रुपमा लिदै यसपछिका कार्यक्रमलाई केन्द्रीत गरिएको छ । दीर्घकालीन सोचको मार्गचित्रमा वि.स. २१०० उच्च आय स्तरको विकासित मुलुक बनाउने लक्ष्य लिएको छ । दीर्घकालीन सोचअन्तर्गत नेपाललाई वि.सं.२१०० सम्ममा प्रतिव्यक्ति आय १२,१०० डलर पुयाएर उच्च आयस्तर भएको विकसित मुलुकमा स्तरोन्नति गर्ने, आगामी २५ वर्ष वार्षिक औसत १०.५ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्दै कृषि क्षेत्र, उद्योग क्षेत्र र सेवा क्षेत्रको योगदान क्रमशः ९ प्रतिशत, ३० प्रतिशत र ६१ प्रतिशत पुन्याउने लक्ष्य अधि सारिएको छ। दीर्घकालीन सोचमा २२ ओटा राष्ट्रिय गौरवका आयोजना ; १८ ओटा रूपान्तरणकारी आयोजना ; ११७ ओटा प्रमुख कार्यक्रम ; ३३ ओटा प्रदेशका प्रमुख कार्यक्रम र ९ ओटा सार्वजनिक निजी साभेदारीका प्रमुख आयोजना अधि सारिएको छ । त्यस्तैगरी नौ ओटा संवाहक तथा प्राथमिकताका क्षेत्रहरूको पहिचान र सातओटा सहयोगी क्षेत्रहरू पनि किटान गरिएको छ । कोभिड-१९ र सो पछिको अर्थतन्त्रमा आएको मन्दीले यो लक्ष्य हासिल हुने कुनै सम्भावना देखिदैन । विश्व बैंक (२०२२) का अनुसार, नेपालको आर्थिक वृद्धिदर सन् २०२१/२२ मा ३.९ प्रतिशत र सन् २०२२/२३ मा जम्मा ४ प्रतिशत हुने उल्लेख गरिएको छ । कोभिड-१९ को कारण वर्ष २०७६/७७ को अवधीमा राजस्व परिचालन ७.० प्रतिशतले घटेको थियो जुन यस पछिका वर्षहरूमा केहि सुधार भएपनि आमरुपमा कुनै फरक रहेको देखिदैन । नेपालले सन् २०३० को लक्ष्य हासिल गर्न वार्षिक ९.२ प्रतिशत र २५ वर्षको अवधिमा तोकिएको लक्ष्य हासिल गर्न वार्षिक १०.५ प्रतिशत वृद्धिदर हासिल गर्नु पर्ने हुन्छ (गौचन, २०७८)। तर कोभिड-१९ तथा यसको एक पछि अर्को लहरको कारण धरासायी भएको आन्तरिक अर्थतन्त्र तथा विश्व अर्थतन्त्रले मुलुकका अन्य आर्थिक सुचकमा पनि उल्लेख्य सुधार नआए वाट दीर्घकालीन सोचको कार्यन्वयनमा तगारो बन्ने देखिन्छ ।

३. संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारको बजेट र विकास खर्च

कोभिड १९ महामारीको कारणले विकास प्रक्रियाका अन्य पक्षहरूमा पनि ठुलो असर देखिएको छ । खासगरी संघ, प्रदेश र स्थानीय निकायहरूको वार्षिक बजेट निर्माणको प्रक्रिया र यसको कार्यान्वयनको अवस्थामा जटिलता देखिएको छ । सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले सार्वजनिक गरेको स्थानीय तहको आर्थिक वर्ष ०७८/७९ को बजेट अपडेट (२०७९) अनुसार देशभरका ७५३ स्थानीय निकाय मध्ये ७३९ले आफ्नो वार्षिक बजेट सार्वजनिक गरेका छन् भने जम्मा १४ स्थानीय निकायले आफ्नो वार्षिक बजेट सार्वजनिक गर्न सकेका छैनन । महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको तथ्याङ्कअनुसार गत आर्थिक वर्षमा प्रदेश सरकारहरूको बजेट खर्च ६९ प्रतिशत बराबर देखिएको थियो । आर्थिक वर्ष २०७७/७८ का लागि प्रदेश सरकारले कुल २ खर्ब ७५ अर्ब ८१ लाख ९४ हजार रुपियाँ बराबरको बजेट ल्याएकोमा १ खर्ब ९० अर्ब ३ करोड ३३ लाख रुपियाँ बराबर खर्च भएको देखिन्छ । प्रदेश सरकारको बजेट खर्चलाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं .२ : प्रदेश सरकारको बजेट खर्च

प्रदेश	कुल ग्राहस्थ उत्पादन वृद्धिदर २०७९/८० (%)	विकास खर्च (%) (२०७८/७९)	कुल खर्च (%) (महालेखा नियन्त्रक कार्यालय, २०७९ का अनुसार)	२०८० जेठ सम्मको विकास खर्च (%)
कोशी प्रदेश	२.४	८९.९२	३३.९	५६.५१
मधेश प्रदेश	१.९	६०.९९	१६.९	३१.२९
बागमती प्रदेश	१.८	६३.१६	२४.१	४६.५४
गण्डकी प्रदेश	३.७	७८.०६	२५.१	४३.००

लुम्बिनी प्रदेश	२.२	७०.१४	२९.१	५०.२७
कर्णाली प्रदेश	२.२	६०.०७	२०.९	४०.००
सुदूरपश्चिम प्रदेश	१.९	६४.२४	२३.५	४३.७४
नेपाल	४.००	५७.२३	२४.७	५८.७

श्रोत : clickmandu, Kantipur & Pokhrel, २०७८,७९ र ८० ; महालेखा नियन्त्रक, २०७९ ।

माथिको तालिकाअनुसार, गत वर्ष अर्थात् २०७९ मा संघिय सरकारको कुल खर्च जम्मा २४.७ प्रतिशत रहेको महालेखा नियन्त्रकको प्रतिवेदन, २०७९ मा उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै प्रदेश सरकारहरूको बजेट खर्च पनि त्यो भन्दा खासै फरक रहेको पाईदैन । सात प्रदेशको तुलनात्मक अध्ययनको आधारमा कोशी प्रदेशको बजेट खर्च सबैभन्दा धेरै ३३.९ प्रतिशत रहेको थियो भने मधेस प्रदेशको सबै भन्दा कम १६.९ प्रतिशत रहेको थियो । वृद्धिदरका हिसाबले आर्थिक वर्ष २०७९ /८० मा गण्डकी पछि दोस्रो नम्बरमा कोशी, तेस्रोमा लुम्बिनी र कर्णाली तथा चौथो नम्बरमा सुदूरपश्चिम र मधेस प्रदेश रहेका छन । विगत दुई वर्षअघिको अवस्थालाई हेर्दा प्रादेशिक लगायत समग्र अर्थतन्त्र कोभिड महामारी पछि भन् नराम्ररी प्रभावित हुन पुगेको देखिन्छ जुन २०८० को जेठ सम्मको विकास खर्चले पनि सोहि तथ्यलाई पुष्टि गर्दछ जसमा कोशीको सबैभन्दा धेरै ५६.५१ प्रतिशत र मधेस प्रदेशको सबैभन्दा कम ३१.२९ प्रतिशत मात्र रहेको छ जुन संघीय सरकारको ४३.७३ प्रतिशत मात्र रहेको छ ।

४. दिगो विकास लक्ष्य र कोभिड असर

सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (सविल) का कमीकमजोरीहरूलाई सुधार्ने र कार्यान्वयन गर्न बाकि लक्ष्यहरूलाई पूर्णता दिने उद्देश्य सहित संयुक्त राष्ट्र संघका १९३ ओटा राष्ट्र सहभागी भएको ७०औं महासभाले सेप्टेम्बर, २०१५ मा दिगो विकास लक्ष्यहरूलाई स्वीकृत गरी सन् २०१६ देखि कार्यान्वयनमा ल्याएको थियो । दिगो विकास लक्ष्य (दिविल) मा १७ ओटा लक्ष्य, १६९ परिमाणात्मक लक्ष्य र २३० ओटा सूचकहरू रहेका छन (शर्मा,२०७६) । यो दिगो विकास लक्ष्यलाई सन् २०३० सम्ममा कार्यान्वयन गर्न राष्ट्रिय योजना आयोगले वि.सं. २०७२ मा १५ वर्षे एक कार्ययोजना तयार गरी कार्यान्वयन को प्रक्रियामा लगेको थियो । उक्त कार्ययोजना अनुसार सन् २०३० सम्म गरिबीको रेखा मुनिको जनसंख्या ५ प्रतिशतमा झार्ने, प्रति व्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय २५०० अमेरिकी डलर पुऱ्याउने, भू-उत्पादकत्व ६ मेट्रिक टन प्रति हेक्टर पुऱ्याउने, मातृ मृत्युदर प्रति लाख २५८ बाट ६९ मा झार्ने, बाल मृत्यु दर प्रतिहजार ३९ बाट २२ मा झार्ने, प्राथमिक तहमा खुद भर्ना दर ९९.५ प्रतिशत र १५-२४ वर्ष उमेर समूहको साक्षरता दर ९९ प्रतिशत पुऱ्याउने, स्वच्छ पिउनेपानी ९९ प्रतिशत जनसंख्यालाई पहुँच पुऱ्याउने, विद्युतमा पहुँच ९९ प्रतिशत पुऱ्याउने, प्रति व्यक्ति कुल ग्राहस्थ उत्पादन वृद्धि ७ प्रतिशत पुऱ्याउने र बेरोजगारी १० प्रतिशत भन्दा तल झार्ने, सडकको घनत्व ५ किमि पुऱ्याउने, सुरक्षित घरमा बस्ने जनसंख्या २९.८ बाट ६० प्रतिशतमा पुऱ्याउने र वन विनाश शून्यमा झार्ने (पाण्डेय, २०७४) लक्ष्य तय गरिएको थियो । यी सबै लक्ष्यहरूलाई पूरा गर्न राज्यले विभिन्न कार्ययोजना, आवधिक योजना तथा वार्षिक बजेटहरूलाई केन्द्रमा राखेर अघि बढेको थियो तर कोभिड-१९ र यसपछिको विश्व अर्थतन्त्रको असरले यी लक्ष्यहरूको प्राप्तिमा प्रश्न चिन्ह खडा मात्र गरेन असम्भव नै रहेको प्रमाणित हुँदै छ । अहिलेको आर्थिक वृद्धिदर, उत्पादन दर, आर्थिक सूचकहरूमा आएको गिरावट, वार्षिक बजेट र आवधिक योजनाको कार्यान्वयनमा आएका जटिलताहरू आदिले यी लक्ष्यहरूलाई हासिल गर्न निकै चुनौतीपूर्ण रहेको देखिन्छ ।

५. राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूको अवस्था

राष्ट्रको भौतिक पूर्वाधार र आर्थिक विकास मा महत्वपूर्ण प्रभाव पार्न सक्ने आयोजनाहरूलाई राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाको रूपमा लिने गरिन्छ । आर्थिक वर्ष २०६८/६९ मा १७ ओटा, आ.व.२०७०/७१ मा चारओटा,

आ.व.२०७५/७६, ०७६/७७ र ०७७/०७८ मा एक एक थपी २४ ओटा आयोजनाहरूलाई राष्ट्रिय गौरवका आयोजना अन्तर्गत राखिएको छ । यी राष्ट्रिय गौरवका आयोजनामध्ये सडक तथा रेलसम्बन्धी सातओटा, सिँचाइसम्बन्धी छओटा, जलविद्युत् सम्बन्धी चारओटा, विमानस्थलसम्बन्धी तीनओटा, धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्पदासम्बन्धी दुईओटा र खानेपानी एवम् चुरेक्षेत्र संरक्षणसम्बन्धी एक/एकओटा आयोजना रहेका छन् (रा.यो.आ.२०७७) । औसत ५ वर्ष देखि १० वर्षको अवधिमा सम्पन्न गरिसक्ने गरी घोषणा गरिएका अधिकांश राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाको बजेट खर्च कोभिड पुर्व नै ५० प्रतिशतभन्दा कम रहेको थियो । राष्ट्रिय गौरवका आयोजनामध्ये माथिल्लो तामाकोशी जलविद्युत् आयोजना निर्माण सुरु भएको १० वर्षपछि सम्पन्न भएको छ भने काम थालिएको २२ वर्षपछि मेलम्ची खानेपानी आयोजनाले काठमाडौंमा पानी वितरण गर्न थालेको थियो । त्यस्तै गौतमवुद्ध अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल आयोजनाको सबै काम सकिइ उडान भर्न सक्ने अवस्था पुगेको छ । यी आयोजना बाहेक अन्यको अवस्था अत्यन्त दयनीय देखिन्छ । वि.सं.२०६५ सालमा सुरु भएको हुलाकी राजमार्गको भौतिक प्रगति ५४ प्रतिशत, २०६४ सालमा सुरु भएको पुष्पलाल मध्यपहाडी लोकमार्ग ४९ प्रतिशत, वि.सं. २०७० सालमा पूरा गर्ने भनिएको कर्णाली करिडोर २० प्रतिशत, कोशी करिडोर १९ प्रतिशत, काली गण्डकी कोरिडोर २२ प्रतिशत, मेची महाकाली विद्युतीय रेल्वे ट्रयाक २ प्रतिशत, वि.सं. २०६१-६२ मा सुरु भएको सिक्टा सिँचाइ आयोजना ६३ प्रतिशत, वि.सं. २०४५-४६ मा सुरु भएको सिक्टा सिँचाइ आयोजना ५१.१२ प्रतिशत, वि.सं. २०७६-७७ मा सुरु भएको सुनकोशी मरिन डाइभर्सन आयोजना ५ प्रतिशत, वि.सं. २०६७ -६८ मा सुरु भएको रानीजमरा कुलरीया सिँचाइ आयोजना ५० प्रतिशत, वि.सं. २०६३-६४ मा सुरु भएको महाकाली सिँचाइ आयोजना ३९ प्रतिशत, वि.सं. २०७१-७२ मा निर्माण कार्य सुरु भएको भेरी बबई डाइभर्सन बहुउद्देश्यीय आयोजना ४९ प्रतिशत, बुढीगण्डकी जलविद्युत् आयोजना १० प्रतिशत, पोखरा क्षेत्रीय अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको ६२ प्रतिशत र निजगढ अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको १० प्रतिशत, वि.सं. २०७४-७५ मा सुरु भएको काठमाडौं-तराई मधेश द्रुतमार्ग ११ प्रतिशत, पशुपति क्षेत्र विकास कोषको ८६ प्रतिशत र लुम्बिनी क्षेत्र विकास कोषको ८५ प्रतिशत, कार्य सम्पन्न भएको छ (ढकाल, २०७८; clickmandu.com, २०२१; रा. यो. आ., २०७७) । कोभिड-१९ पछि अर्थात् आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाको औसत बजेट खर्च ३८ प्रतिशत मात्रै देखिनुले यिनीहरूको कार्यान्वयनको अवस्थालाई दर्शाउछ । यी मध्य धेरै जसो आयोजना कोभिड-१९ पछि भन् अस्त ब्यस्त बनेका छन् । विकास निर्माणका काममा कोभिड-१९ महामारीको प्रभावमात्र होइन सरकार र मातहतका निकायको कार्यक्षमता, अनुगमन र कार्यान्वयन प्रक्रियामा समेत प्रश्न उठेको छ । चालु आर्थिक वर्ष २०७९/८० सम्म अधिकांश गौरवका आयोजनाले पुस मसान्तसम्ममा सरकारको कुल बजेट खर्च ३२ प्रतिशत छ (महालेखा नियन्त्रक कार्यालय, २०७९) । यसर्थ, राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाको कार्यान्वयनमा पनि कोभिड-१९ र यस पछिको अर्थतन्त्रको केहि असर परेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

योजनाबद्ध विकासको लामो अवधिको मूल्यांकन गर्दा नेपालका राजनीतिक प्रणालीहरूको फेरबदल, अस्थिर राजनीतिक व्यवस्थाहरू, सरकारको जनताप्रतिको उत्तरदायित्व र जिम्मेवारी पूरा गर्ने समस्या, विकास नियोगका कार्यहरूको अनुगमनमा कमि जस्ता कारणहरूले आशातीत उपलब्धि हासिल हुन नसकेको देखिन्छ । विकासलाई योजनाबद्ध ढंगले अघि बढाउन सारिएका वार्षिक तथा आवधिक योजनाहरूले केही उपलब्धि हासिल भएको देखिएको सन्दर्भमा पन्ध्रौं योजनाले दीर्घकालीन सोचसहित वि.सं.२१०० सम्म मुलुकलाई विकसित राष्ट्रको दाँजोमा पुऱ्याउने लक्ष्य लिएको थियो जसले दिगो विकास लक्ष्य, राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरू अघि बढाएको थियो । तर यी सबै कार्यक्रम, योजना र सोचलाई कोभिड-१९ र यसपछिको विश्व अर्थतन्त्रमा आएको संकटले निकै असर गरेको छ जसले आर्थिक उत्पादन दर, प्रति व्यक्ति आमदानी, गरिबी निवारण लगायत प्रदेश र स्थानीय तहका विकास प्रक्रियामा समेत असर गरेको छ । कोभिड-१९ र यो

पछिको अर्थतन्त्रले सिर्जना गरेको यो चुनौतीलाई सामना गर्न राज्यले आगामी सोह्रौं योजना बनाउँदा नवीन तरिकाले सोच्नु पर्ने र दीर्घकालीन सोचलाई पूरा गर्न लाग्नु पर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

- क्लिकमान्डु (२०८०), एक वर्षमा प्रतिव्यक्ति आय बढेन, <https://clickmandu.com/2023/05/243554.html>
- गौचन, विश्वास (२०७८), पन्ध्रौं योजना र नयाँ सरकार, <https://ekantipur.com/opinion/2021/08/25/162985566500512008.html>
- न्युज अफ नेपाल (२०७८), विश्व अर्थतन्त्र, सन् २०२२ मा पुर्नजीवन लेला ?, <https://www.newsofnepal.com/2021/12/31/461287/>
- पाण्डेय, भूपेन्द्र (२०७४), दिगो विकास लक्ष्य र नेपाल, <https://kharibot.com/news-details/12647/kharibot>
- पोखेल, डिल्लीराम (२०७८), प्रदेश अर्थतन्त्र : आर्थिक वृद्धि अनुमानभन्दा घट्ने निश्चित, <https://www.bizmandu.com/content/20210619113607.html>
- महालेखा नियन्त्रक (२०७७), महालेखापरीक्षकको ६८औं वार्षिक प्रतिवेदन, २०७७, महालेखापरीक्षकको कार्यालय, काठमाडौं ।
- महालेखा नियन्त्रक (२०७९), महालेखापरीक्षकको ६०औं वार्षिक प्रतिवेदन, २०७९, महालेखापरीक्षकको कार्यालय, काठमाडौं ।
- राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७५), दीर्घकालीन सोच सहितको पन्ध्रौं योजना (आ.व. २०७६/७७-२०८०/८१), राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरवार, काठमाडौं ।
- राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७७), राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूको सङ्क्षिप्त परिचय तथा आ.व. २०७६/७७ सम्मको प्रगति, नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरवार, काठमाडौं ।
- सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय (२०७८), स्थानीय तहको आर्थिक वर्ष ०७८/७९ बजेट अपडेट, <https://mofaga.gov.np/lgbudget>
- शर्मा, पिताम्बर (२०७६), दिगो विकास लक्ष्य र नेपाल, <https://www.shikshakmasik.com/>
- Korten, D.C. (1990). *Development as transformation: The agenda*, retrieved from <https://davidkorten.org/04korten/>
- Nolan, R. (2002). *Development anthropology*, Routledge Publication
- Sen, A. (2005). Human rights and capabilities, *Journal of Human Development*, 6(2): 151–66.
- Slim, H. (1995). *Development in Practice*, Vol. 5, No. 2 (May 1995), pp. 143-148: Taylor & Francis, Ltd.
- Streeten, P. (1995). Human development: Means and ends, *The Pakistan Development Review* 34:4 Part I (Winter 1995) pp. 333–372 I